

Карл Раймунд Поппер

(1902-1994) – один із найвидатні-ших філософів ХХ ст., логік і методолог науки, автор ряду праць з соціальної філософії та філософії історії. Напередодні аншлюсу Австрії емігрував до Нової Зеландії, а потім до Англії (професор Лондонської школи економіки і політичних наук та Лондонського університету). Як соціально-філософ, виступав проти принципового протиставлення при-родничих і суспільних наук, проти абсолютизації детермінізму як методу соціальних наук, проти теорії про те, що існують об'єктивні загальні закони історичного процесу, на яких могло б ґрунтуватися наукове передбачення, що дає однозначні рішення. Один з головних об'єктів його критики – теорія історичного матеріалізму. Поппер звинувачує Маркса в економічному детермінізмі, в однобічності та історичному фаталізмі. Людина, на його думку, завжди вибирає з наявних альтернатив, і тому погляди на те, що майбутнє жорстко детерміноване і його можна передбачити, відносяться до сфери пророцтв, а не науки. Його поділ соціальних систем на «відкриті» і «закриті» отримало широке поширення в політології. Основні праці: *«Злидні історичизму»* (1944–1945), *«Відкрите суспільство та його вороги»* (1945) та ін.

Том I. У полоні Платонових чарів

Підоснова платонової боротьби

Розділ 10. Відкрите суспільство та його вороги

Наша західна цивілізація бере свій початок від греків. Певно, вони найперші зробили крок від племінного ладу до гуманізму. Ранньогрецьке племінне суспільство в багатьох рисах нагадує організацію народів Полінезії. Звісно, спосіб життя полінезійців багато в чому відрізняється від звичаїв стародавніх греків, оскільки загальновідомо, що племінний

лад характеризується різноманітністю форм. Немає стандартизованого «племінного способу життя».

Магічне ставлення до соціальних звичаїв ми розглянули вище. Його головний елемент – відсутність розмежування звичайних чи традиційних закономірностей суспільного життя і закономірностей, які знаходять у «природі». Цей елемент часто поєднується з вірою, що закономірності обох типів створені надприродними силами. Негнучкість суспільних звичаїв у більшості випадків є лише ще одним аспектом того ж ставлення.

Згодом магічне, племінне чи колективістське суспільство ми поїменуємо *закритим суспільством*, а суспільство, де індивіди змушені ухвалювати особисті рішення – *відкритим суспільством*.

Найвищі форми закритого суспільства з цілковитим правом можна прирівняти до організму. Так звана органічна чи біологічна теорія держави значною мірою застосовна до закритого суспільства. Воно нагадує стадо чи плем'я тим, що членів цього напіворганічного об'єднання утримують разом напівбіологічні зв'язки – спорідненість, спільне життя, участь у спільних справах, спільні небезпеки, спільні радощі та спільні лиха. І хоча таке суспільство може засновуватися на рабстві, наявність рабів не створює проблеми, що фундаментально відрізнялася б від проблеми домашньої худоби. Отже, бракує саме тих аспектів, що унеможливають успішне застосування органічної теорії відкритого суспільства. Аспекти, які я маю на увазі, пов'язані з тим фактом, що у відкритому суспільстві багато його членів прагнуть соціального піднесення, прагнуть посісти місця інших членів. Це може призвести, приміром, до такого важливого соціального явища, як класова боротьба. В організмі немає нічого подібного до класової боротьби. Ноги не схильні замінити мозок чи інші частини тіла – стати шлунком.

Внаслідок втрати свого органічного характеру відкрите суспільство поступово може перетворитися на те, що я хотів би визначити як «абстрактне суспільство». Воно значною мірою може загубити характер конкретної чи реальної групи людей або системи таких реальних груп. Ми здатні уявити собі суспільство, в якому люди практично не зустрічаються віч-на-віч, в якому всі справи ведуться ізольованими індивідами, що спілкуються за допомогою

друкованих листів чи телеграм, а пересуваються в закритих автомобілях. Таке вигадане суспільство можна було б назвати «цілковито абстрактним чи позбавленим індивідуальності суспільством». Найцікавіше в тому, що наше сучасне суспільство в багатьох його аспектах нагадує таке цілковито абстрактне суспільство. Хоча ми не завжди подорожуємо одні в закритих машинах, наслідок майже той самий – як правило, ми не встановлюємо особистих стосунків з перехожими. У сучасному суспільстві живе багато людей, у яких немає зовсім, чи є вкрай мало безпосередніх особистих контактів, котрі живуть у безвісті та ізольованості, а відтак – нещасливі. Бо попри те, що суспільство перетворилося на абстрактне, біологічний устрій людини мало змінився. У людей є соціальні потреби, які нездатне задовольнити абстрактне суспільство.

Звісно, така картина надзвичайно гіперболізована. Ніколи не було і не може бути цілковито абстрактного чи навіть переважно абстрактного так само, як абсолютно раціонального чи навіть переважно раціонального суспільства. Люди й далі утворюють реальні групи, вступають у реальні соціальні контакти усіх типів і намагаються задовольнити свої емоційні потреби наскільки це можливо. Але більшість соціальних груп сучасного відкритого суспільства є чистісінькими сурогатами, оскільки вони не забезпечують суспільного життя. І багато з них не мають жодних функцій у житті суспільства в цілому.

Особисті взаємини нового типу можуть виникнути там, де в них можна вільно вступити, де вони не залежать від випадковості народження, а отже, виникає новий індивідуалізм. Подібно, духовні зв'язки здатні відігравати визначальну роль там, де ослабнули біологічні чи фізичні зв'язки тощо.

Перехід від закритого до відкритого суспільства можна визначити як найглибшу революцію в історії людства.

Звісно, ця революція не була свідомою. Розвал племінного ладу, закритих суспільств Стародавньої Греції, певно, розпочався, коли збільшення чисельності населення стало відчутним всередині правлячого класу землевласників. Це означало кінець «органічного» племінного ладу, оскільки всередині закритого суспільства правлячого класу виникло соціальне напруження.

Це напруження і ця тривога стали наслідком розвалу закритого суспільства. Вони відчутні й нині, а надто під час соціальних

перемін. Напруження створюють зусилля, яких постійно вимагає від нас життя у відкритому і почасти абстрактному суспільстві: намагання бути раціональними, відмова принаймні від декотрих з наших емоційних соціальних потреб, контроль за собою та прийняття відповідальності.

Напруження найтісніше пов'язане з проблемою чвар між класами, які вперше виникли при розвалі закритого суспільства. Закрите суспільство не знало цієї проблеми.

Мабуть, наймогутнішою причиною розпаду закритого суспільства був розвиток морського сполучення та торгівлі. Тісне спілкування з іншими племенами може зруйнувати відчуття необхідності племінних інституцій, а торгівля, комерційна підприємливість, певно, є однією з небагатьох форм, у якій особиста ініціатива та незалежність можуть укріпитися навіть у суспільстві, де й досі переважає племінний лад. Отже, мореплавання та торгівля стали головними характерними ознаками афінського імперіалізму, що розвинувся у V ст. до н. е.

Нова віра відкритого суспільства, єдино можлива в ньому віра – гуманізм, почала вже закріплюватися, але ще не була сформульована. Упродовж якогось часу було видно лише класову війну, страх демократів перед реакцією олігархів та загрозу дальших революційних подій. Реакція проти такого розвитку подій мала на своєму боці традиції, заклик до захисту древніх чеснот і стародавньої релігії

Але в той самий час, у тому ж поколінні, до якого належав Фукідід, виникла нова віра в розум, свободу і братство усіх людей – нова віра і, як я вважаю, єдина можлива віра відкритого суспільства.

Це покоління, що знаменує поворотний пункт історії людства, я вважав би за доцільне назвати Великим поколінням. Це покоління афінян, що жили напередодні та під час Пелопонеської війни.

На мою думку, навіть виникнення філософії можна інтерпретувати як реакцію на розвал закритого суспільства та його магічних вірувань. Це – спроба підмінити магічну віру вірою раціональною. Філософія модифікує традицію передачі теорії чи міфу створенням іншої традиції – традиції критичного сприйняття теорій та міфів і їх критичного розгляду.

Нова віра відкритого суспільства, віра в людину, в егалітарну справедливість та людський розум ще тільки набирала обрисів, але не була чітко сформульована.

Том II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники

Метод Маркса

Розділ 17. Правова та соціальна системи

Тепер ми можемо підступитися до того, що, мабуть, є найкритичнішим пунктом як нашого аналізу, так і нашої критики марксизму, а саме: Марксової теорії держави і, як це не парадоксально, його теорії про безсилля будь-якої політики.

Правову чи юридично-політичну систему, тобто нав'язану державою систему правових інститутів, згідно з Марксом, слід розглядати як одну з надбудов, яка виникла над існуючими продуктивними силами економічної системи і яка ці сили виявляє. У зв'язку з цим Маркс говорить про «юридичну та політичну надбудову». Іншим прикладом такої надбудови, згідно з поглядами Маркса, може бути пануюча система моралі. На противагу правовій системі, вона не нав'язана державною владою, однак санкціонована ідеологією, створеною і контрольованою правлячим класом.

«Політична влада у власному розумінні цього слова, – сказано в *«Маніфесті Комуністичної партії»*, – це організоване насильство одного класу для придушення іншого».

Які ж наслідки цієї теорії держави? Найважливішим є те, що вся політика, всі правові і політичні інститути, так само як вся політична боротьба, ніколи не можуть мати першорядного значення. *Політика безсила*. Вона ніколи не зможе докорінно переінакшити економічну реальність. Основним, та навіть єдиним, завданням будь-якої освіченої політичної діяльності є спостереження за тим, аби зміни в юридично-політичній оболонці встигали за змінами в соціальній реальності, тобто в засобах виробництва і відносинах між класами; у такий спосіб можна уникнути тих труднощів, які можуть виникнути, якщо політика лишається далеко позаду цих змін. Інакше: політична діяльність – або лишається поверхневою, не зумовленою глибокою реальністю

соціальної системи, і в цьому випадку рокованою на незначущість і неспроможність реально допомогти пригнобленим та експлуатованим. Ці наслідки ще раз показують цілісність системи історичистського мислення Маркса. Якщо зважити на те, що лише кілька політичних рухів могли дорівнятися до марксизму в стимулюванні інтересу до політичної діяльності, то теорія фундаментального безсилля політики виглядає при цьому дещо парадоксально.

Слід зазначити, що, згідно з Марксовою теорією, робітнича партія, поки вона продовжує відігравати визначену їй роль й енергійно наполягати на вимогах робітників, убезпечена від значних політичних помилок, адже політичні помилки суттєво не впливають на об'єктивну класову ситуацію, а надто – на економічну діяльність, від якої, зрештою, все залежить. Іншим важливим наслідком цієї теорії є те, що, в принципі, будь-який, навіть демократичний, уряд є диктатурою правлячого класу над тими, ким він править. «Сучасна державна влада, – проголошує «Маніфест Комуністичної партії», – це тільки комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії». Згідно з цією теорією, все, що ми називаємо демократією, – це така форма класової диктатури, найзручніша в певній історичній ситуації.

Незважаючи на абстрактний і філософський характер, Марксова теорія держави – це, безперечно, просвітницька інтерпретація історичного періоду, в якому він жив, це, зрештою, логічна думка про те, що так звана «промислова революція» розвивається передусім як революція «матеріальних засобів виробництва», тобто машинної техніки; що згодом це призвело до перетворення класової структури суспільства, а відтак – до нової соціальної системи; що політичні революції та інші перетворення правової системи – це лише третій крок.

У багатьох місцях своїх творів Маркс дає нам зрозуміти, що роздуми зміцнили його впевненість у тому, що юридично-політична система – це лише «надбудова» над соціальною, тобто економічною системою. І хоча ця теорія звичайно ж була спростована наступним досвідом, вона лишається не тільки цікавою, але, я певен, і такою, що має зерно істини. У «Капіталі» досить чітко розроблена відмінність між правовою і соціальною системами. В одній з його теоретичних частин Маркс аналізує капіталістичну економічну систему, користуючись спрощеним й

ідеалізованим припущенням, згідно з яким правова система в усіх відношеннях є досконалою. Він припускає, що свобода, рівність перед законом, справедливість гарантовані кожному і привілейованих відносно закону класів не існує. Ціна на всі ці товари є «справедливою» в тому розумінні, що всі товари продаються і купуються пропорційно середній кількості праці, необхідній для їх вироблення. Виходячи навіть із такого ідеалізованого погляду, він намагався показати, що і в такій досконалій правовій системі економічна система має функціонувати так, аби робітники не змогли скористатися своєю свободою. Незважаючи на всю цю «справедливість», вони були б анітрохи не кращими від рабів, бо якщо вони бідні, то на ринку праці можуть продавати лише самих себе, своїх дружин і дітей рівно за стільки, скільки необхідно для відтворення їх робочої сили. Інакше: за свою робочу силу вони одержать не більше, ніж потрібно для убогого існування. Це засвідчує, що експлуатація – не просто грабунок. Її не можна позбутися лише правовими засобами.

З усього цього Маркс виснував, що робітники не можуть покладати великих надій на поліпшення правової системи.

Я переконаний, що несправедливість і нелюдяність описаної Марксом необмеженої «капіталістичної системи» не викликає сумнівів; її можна визначити як *парадокс свободи*.

Ми маємо створити соціальні інститути, що спиратимуться на державну владу, для захисту економічно слабких від економічно сильних. Держава мусить стежити за тим, аби нікому не доводилося укладати нерівноправні угоди під загрозою голоднечі або економічного краху. Звичайно, це означає, що принцип невтручання в необмежену економічну систему слід відкинути. Якщо ми прагнемо захистити свободу, то повинні вимагати, аби політика необмеженої економічної свободи була змінена на державне планове економічне втручання. Ми повинні вимагати, аби необмежений *капіталізм* поступився *економічному інтєрвенціонізму*.

Марксизм претендує на дещо більше, ніж бути наукою, і вдається не просто собі до історичного пророцтва. Він претендує на те, щоб стати основою практичної політичної діяльності. Він піддає критиці існуюче суспільство і стверджує, що може вивести на шлях до кращого світу. Однак, згідно з Марксом, ми не можемо за власним бажанням, скажімо правовими реформами, переінакшити

економічну реальність. Політика може хіба що «скоротити і полегшити пологові муки». Згідно з Марксом, реальна влада належить розитковій техніці; друге за значенням місце посідає система економічних класових відносин, а найменш впливовою виявляється політика.

У нашому аналізі ми дійшли абсолютно протилежних висновків і вважаємо фундаментальнішою саме політичну владу. З цього погляду, політична влада може контролювати економічну. Це означає істотне розширення сфери політичної діяльності. Ми можемо, наприклад, розробити раціональну політичну програму захисту економічно слабких, виробити закони, що обмежуватимуть експлуатацію, обмежити робочий день, але можемо і значно більше. Закон допоможе нам застрахувати робітника на випадок утрати працездатності, на випадок безробіття і старості. Так само можна ліквідувати форми експлуатації, засновані на безпомічному економічному становищі робітника, змушеного погоджуватися на все, аби уникнути голодної смерті. З цього погляду, політична влада – це ключ до економічної безпеки. Отже, найголовніше – це політична влада та засоби її контролю. Економічна влада не повинна домінувати над політичною, а в разі необхідності, з економічною владою слід боротися і ставити її під контроль влади політичної.

Те, що марксистично зневажливо називали «чисто формальною свободою», на наш погляд, є основою всього іншого. Ця «чисто формальна свобода», тобто демократія, право народу оцінювати і розпускати свій уряд є єдиним відомим засобом, за допомогою якого можна намагатися захистити себе від зловживань політичної влади. Це контроль над правителями з боку тих, ким вони правлять. Без демократичного контролю уряд не матиме жодної причини відмовитися від використання своєї політичної й економічної влади для досягнення намірів, надто далеких від захисту свободи своїх громадян.

Саме фундаментальній ролі «формальної свободи» і не добачили марксистично, які вважали формальну демократію недостатньою і прагнули доповнити її тим, що називали звичайно «економічною демократією». Маркс відкрив значення економічної влади і очевидно, що він його перебільшив. І він сам, і марксистично вбачали економічну владу в усьому.

Слід відкинути догму про те, що коренем усього зла є економічна влада. Натомість слід наголосити на розумінні небезпеки будь-якої форми безконтрольної влади. Самі по собі гроші не такі вже й небезпечні. Вони стають небезпечними лише тоді, коли на них можна купити владу, безпосередньо чи шляхом поневолення економічно слабких, котрі змушені продавати себе, щоб вижити.

Над цим слід поміркувати ще матеріалістичніше, ніж це зробив Маркс. Слід усвідомити, що контроль над фізичною владою і фізичною експлуатацією лишається основною політичною проблемою. Для встановлення такого контролю ми маємо запровадити «чисто формальну свободу». Відтак, ми зрозуміємо, як скористатися нею для контролю над політичною владою. Решта залежить від нас самих.

Марксистки багато говорили про купівлю виборчих голосів. Однак детальне вивчення питання показало, що тут маємо добрий приклад владно-політичної ситуації, аналізованої раніше. Досягнувши формальної свободи, ми зможемо контролювати будь-яку купівлю виборчих голосів. Існують закони, що обмежують витрати на виборчу кампанію, і від нас залежить введення ще суворіших законів такого типу. Правова система може стати могутнім засобом для їхнього захисту.

Звичайно, на практиці марксистки ніколи цілковито не покладалися на доктрину безсилля політичної влади. Марксистки не зрозуміли принципу, за яким будь-яка великомасштабна політика має бути інституціональною, а не особистісною, а, вимагаючи розширення державної влади (всупереч Марксовому погляду на державу), вони не зважають на те, що одного дня лихі люди можуть оволодіти цією широкою владою. Вони зберегли Марксове холістське й утопічне переконання, що поліпшити становище може лише абсолютно нова «соціальна система».

Отож, ми підступилися до відмінностей між двома абсолютно різними методами, за допомогою яких держава може здійснювати своє економічне втручання. Перший із них полягає у плануванні «правової структури» протекціоністських інститутів (скажімо, законів, що обмежують владу власника тварин чи землі). Другий полягає у наданні державним органам достатньо обмеженої свободи дій, якщо це справді необхідно для досягнення поставленої правителем мети. Перший можна схарактеризувати як

«інституціональне» чи «непряме» втручання, а другий – як «особистісне» або «пряме» втручання. (Звичайно, трапляються і проміжні випадки.)

З огляду на демократичний контроль, не може бути жодного сумніву в тому, який саме з двох методів приносить більше користі. Очевидною політикою будь-якого демократичного втручання є використання по можливості першого методу і обмеження користування другим методом на випадок, якщо перший застосувати неможливо. Послідовники Платона, Гегеля і Маркса і не можуть цього розуміти. Вони ніколи не зрозуміють того, що одвічне запитання «Хто буде правителем?» давно слід замінити на більш реальне – «Як ми можемо його приборкати?»

Повертаючись до Марксової теорії безсилля політики і безсилля влади історичних сил, слід зазначити, що це таки вражаюча споруда. Ця теорія – прямий результат його соціального методу, його економічного історизму, доктрини про залежність соціального і політичного розвитку від розвитку економічної системи або людського метаболізму.

Друкується за: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – Т. І. У полоні Платонових чарів / [пер. з англ.]. – К. : «Основи», 1994. – С. 191–225.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / [пер. з англ.]. – К. : «Основи», 1994. – С. 128–145.